

„JANO“ MĪSLĖ: KŪRYBIŠKO OPERAVIMO MARKSISTINĖ TEORIJA ATVEJIS SOVIETINĖJE LIETUVIŲ ISTORIOGRAFIJOJE?

Aurimas Švedas

Doktorantas
Vilniaus universiteto
Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
Tel. 268 72 88

Keli štrichai prieštarigam istoriko portretui

Vienas seniausių romėnų panteone yra pradžios ir pabaigos dievas Janas, vaizduotas su dviem veidais, atgręžtais į priešingas puses. Dėmesingasis žvilgsnis į sovietinę lietuvių istoriografiją iš tuometinės praeities tyrinėtojų bendrijos neabejotinai išskirtų vieną asmenybę – akademiką Juozą Jurginį. Tai – nepaprastai produktyvus, tyrimų siužetų bei bibliografinių pozicijų gausos prasme¹ mokslininkas, stebinantysis ne tik darbų kiekybe, bet ir kokybe, o kartu – neretai trikdantis juose išreiškiamų nuomonių kontroversiškumu bei spekuliatyvumu². Šis mokslininkas buvo plačiai žinomas ir

mėgstamas to meto visuomenės, tačiau jo profesinės karjeros kreivė nuolat kito: oficialiose šio mokslininko biografijose, fiksuojančiose profesines pergales, neatsispindi kaltinimai objektyvizmu, „keliaklupsčiavimu prieš Vakarus“ ir kitos šiam mokslininkui inkriminuotos „nuodėmės“³. J. Jurginis buvo įtrauktas į „šventuo-

zės paieškas XVI a. viduryje arba „buržuazinių santykių“ užuomazgų fiksavimą Lietuvos krikšto metu, žr.: *Bumblauskas A.* Ar būta marksizmo sovietinėje lietuvių istoriografijoje? // Tarp istorijos ir būtovės. Vilnius, 1999, p. 395 (toliau – *Bumblauskas A.* Ar būta marksizmo); *Bumblauskas A.* Konfliktai Lietuvos sovietinėje istoriografijoje: psichologija ar metodologija? // Lietuvos sovietinė istoriografija. Teoriniai ir ideologiniai kontekstai. Vilnius, 1999, p. 115 (toliau – *Bumblauskas A.* Konfliktai Lietuvos sovietinėje istoriografijoje).

³ Pateiksime tik vieną pavyzdį: 1950–1951 m. Istorijos institute J. Jurginiui teko atlaikyti kritikos ugnį dėl „nemokslinio“, „antimarksistinio“ Lietuvos istorijos periodizacijos modelio konstravimo bei propagavimo, „keliaklupsčiavimu prieš imperialistinės stovyklos papročius“, objektyvizmo. Šią kritiką atspindi Lietuvos mokslų akademijos archyve (toliau – LMAA) saugomi Istorijos instituto darbuotojų posėdžių ir Mokslų akademijos visuotinių susirinkimų sesijų protokolai: F. 16, ap. 1, b. 34, l. 10–16, 76–81, 87–88, 110–121. F. 1, ap. 2, b. 112, l. 153, 155. F. 1, ap. 2, b. 154, l. 86–87, 175–177.

¹ J. Jurginio plunksnai priklausantys moksliniai, publicistiniai, eseistiniai tekstai bei stambios formos darbai sumuojami keturženkliais skaičiais (žr.: *Kašauskienė B., Šiškienė A.* Juozas Jurginis. Literatūros rodyklė. Vilnius, 1986).

² Apie J. Jurginio darbuose pasitaikančius spekuliatyvius momentus, pavyzdžiui, lietuviškojo kapitalizmo gene-

siaus“ LKP (Lietuvos komunistų partijos) bei sovietų valdžios istorijos „analu“⁴ ir kartu – aukšto kompartijos funkcionieriaus apkaltintą „moralinių revoliucionieriaus principų lauzymu“⁵. Šis mokslininkas yra parašęs atvirai konjunktūrinių tekstų ir kita vertus – stebinęs savo kolegas principinga laikysena itin komplikuotų ir „pavojingų klausimų“ atžvilgiu⁶.

Kokios priežastys suformavo gluminantį „Jano fenomeną“? Kaip suprasti ir paaiškinti visas šias kontroversijas? Šiuo atveju tik signalizuojame problemą ir būtino nuoseklaus tyrimo poreikį, susiaurindami savo analizės lauką iki vieno teksto – J. Jurginio daktaro disertacijos „Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje“⁷. Galbūt šis tyrimas padės žengti žingsnį kitų „Jano“ mįslių sprendimo link...

Problema ir tyrimo kontūrai

Negausiuose bandymuose konstruoti sovietinės lietuvių istoriografijos tyrimo metodiką bei

⁴ Žr.: *Burokevičius M.* Tarybų Lietuvos socialinės inteligentijos susiformavimas // *Leninismo pergalė Lietuvoje*. Vilnius, 1970, p. 225; Lietuvos Komunistų Partijos istorijos apybraiža. T. 2 (1920–1940). Vilnius, 1978, p. 200, 243, 294, 323, 401, 417; *Šarmaitis R.* Už tarybų valdžią, Lenino idėjas // „Tiesos“ kelias, 1917–1977: Lietuvos komunistinės spaudos istorijos puslapiai. Vilnius, 1977, p. 29.

⁵ Žr.: *Šumauskas M.* Kovų verpetuose. Vilnius, 1978, p. 229. (Pirmasis šios knygos leidimas pasirodė 1973 m.)

⁶ Duoklės sistemai pavyzdžių galima rasti daugelio sovietmečių dirbusių istorikų bibliografijose. Šiuo atveju stebina J. Jurginio gebėjimas suderinti buvimą „pozicijoje“ su „opozicionieriumi“ pritrinkančiais veiksmais. Drąšios laikysenos pavyzdžių galėtų būti Mokslų akademijos Visuomeninių mokslų sekcijos pasitarime „Apie Latvijos, Lietuvos ir Estijos TSR MA visuomeninių mokslų padėtį ir pagrindines tyrimo kryptis“, vykusiame 1966 m. gruodžio 29 d., J. Jurginio skaitytas pranešimas. Jame, svarstant Lietuvos prijungimo prie Rusijos, nacionalinio išsivadavimo judėjimo, LDK vertinimų prieštaras, deklaruojamas korektiškų apibrėžčių ir vertinimų poreikis. Žr.: LMAA. F. 16, ap. 1, b. 238, l. 92–95.

⁷ *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius, 1962.

ja operuoti⁸ J. Jurginio veikalas „Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje“ yra įvardijamas kaip sovietinės istoriografijos potencialių galimybių viršūnė⁹. Tačiau kai kurias prof. A. Bumblausko, pasiūliusio sovietinėje istoriografijoje skirti komunistinį pragmatizmą, leninizmą-stalinizmą ir marksizmą, įžvalgas bei iš jų plaukiančias nevienareikšmes prielaidas¹⁰ derėtų patikrinti preciziška minėto darbo analize ir galbūt pakoreguoti. Taigi formuluojame problemą – ar J. Jurginio „Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje“ peržengė stalininio modelio ribas, ar visgi tebuvo vienas geriausių pastarosios schemos pritaikymo LDK socialinei problematikai pavyzdžių.

J. Jurginio daktaro disertacijos ir kartu – jo moksliniame diskurse funkcionavusio teorinio modelio svarstybas išskaidysime į keletą etapų. Visų pirma pamėginsime užfiksuoti ir keliais akcentais išryškinti bendriausius šio mokslininko refleksijos ypatumus, vėliau per eisime prie bandymo identifikuoti studijos „Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje“ teorinį modelį su konkrečiu marksistinės paradigmos „porūšiu“: leninine-stalinine arba marksistine prieiga. Ir galiausiai mėginsime išsiaiškinti, ką konkrečiai marksizmas davė brandžiausiam J. Jurginio veikalui istorinės realybės suvokimo bei eksplikavimo arba kitaip – metodo prasme.

⁸ Žr. 2 nuoroda.

⁹ *Bumblauskas A.* Ar būta marksizmo, p. 394; *Bumblauskas A.* Konfliktai Lietuvos sovietinėje istoriografijoje, p. 114.

¹⁰ *Bumblauskas A.* Ar būta marksizmo, p. 394: „...dabar, tiksliau apibrėžus marksizmą, manome, kad J. Jurginis, matydamas baudžiavos Lietuvoje ir Rusijoje skirtumus, pastarosios netaikymo kokybinė specifika (stalininio Rusijos baudžiavos modelio vietą J. Jurginio koncepcijoje dar reikėtų aiškintis).“ Ši tezė suponuoja vertinimą: „Jei taip, tai J. Jurginio veikalas yra vienas iš retų leninizmo – stalinizmo „pataikymų“ į tipologiškai artimų ir marksizmo modeliui neprieštarujančių feodalizmo kilimo Lietuvoje procesų įžvalgų“ (ten pat).

Bendriausi J. Jurginio refleksijos ypatumai

J. Jurginiui būdingą probleminį mąstymą ir nuolatinį šios prieigos akcentavimą įvairiuose tekstuose yra sureikšminęs A. Bumblauskas¹¹. „Darbinėje aplinkoje“, t. y. – Istorijos instituto posėdžiuose, ši J. Jurginio nuostata dar labiau išryškėja. „Į mokslinį darbą reikia žiūrėti kaip į algebros uždavinį“ – bene adekvačiausiai šio istoriko aspiracijas išreiškianti tezė nuskambėjo 1962 m. svarstant vieną kandidato disertaciją¹². J. Jurginis nuolat ragino kolegas neapsiriboti tik medžiagos referavimu, bet imtis plačių apibendrinimų, o „Tam tikslui reikia daugiau sekti literatūrą ir nustatyti tuos klausimus, kurie yra probleminiai“¹³. Tokia pozicija kolegoms neretai atrodydavo kaip priekabių ieškojimas¹⁴. Kitas svarbus J. Jurginio

refleksijos ypatumas – siekis, jog praeities tyrinėtojai būtų kuo įvairiapusiškesni, plėstų savo akiratį¹⁵.

J. Jurginis neapsiribojo vien probleminio mąstymo akcentavimu. Šis mokslininkas yra paskelbęs ne vieną straipsnį, kuriame mėgino eksplikuoti savąją istorijos mokslo sampratą ir bent jau fragmentiškai prisilietė prie teorijos bei metodologijos klausimų. Tiesa, šiuo atveju reikia iš karto konstatuoti, jog tai – ganėtinai scheminio pobūdžio, nepasižymintys gilesnėmis išvalgomis tekstai, kuriuose nėra pasažų, stebinančių novatoriškomis marksistinio modelio traktuotėmis. Paprastai J. Jurginis išsitemkdavo istorijos, kaip nenutrūkstamo, su aiškiu progreso vektoriumi, proceso svarstymuose, netiesiogiai ragindamas savo kolegas dau-

¹¹ Bumblauskas A. Konfliktai Lietuvos sovietinėje istoriografijoje, p. 108.

¹² LMAA. F. 16, ap. 1, b. 115, l. 38.

¹³ Ten pat, f. 16, ap. 1, b. 116, l. 31.

¹⁴ 1958 m. sausio 10 d. LTSR Mokslų akademijos Istorijos instituto direkcijos ir profsąjungos gamybiniame-ataskaitiniame posėdyje, skirtame apsarstyti Archeologijos-etnografijos sektorius bendradarbių 1957 m. ataskaitas, šio sektoriaus vadovas P. Kulikauskas išreiškia nepasitenkinimą „direktoriaus pavaduotojo nuolatinio priekaištu, būk archeologai dirbą ne savo darbą, reikia ešą ne kasinėti, o rašyti knygas“ (ten pat, f. 16, ap. 1, b. 116, l. 22–23). Beje, minėto posėdžio stenogramoje užfiksuoti J. Jurginio klausimai sektoriaus bendradarbiams labai aiškiai signalizuoja probleminio mąstymo aktualumą šiam mokslininkui: jaun. moksl. bendradarbei A. Bernotaiti pristatčius atliktus tyrinėjimus Aukštadvario gyvenvietėje, J. Jurginis klausia, „ar tyrinėjant Aukštadvarį jį žinojo iš anksto, ko jame ieško ir ar davė naudos šis tyrinėjimas?“ O jaun. moksl. bendr. E. Butėnienei pareiškus, jog po ekspedicijos Telsių rajone ji parašiusi straipsnį, nuskamba klausimas: „Ką įrodo parašytame straipsnyje“ (ten pat, l. 24). Analogiškai „priekabiausiai“ vertinami ir etnografų darbai. Vyr. moksl. bendr. A. Vyšniauskaitės J. Jurginis teiraujasi: „Kas naujo dabartiname vestuvių tyrinėjime skirtingai nuo ankstesnių tyrinėtojų?“ O I. Butkevičiui konstatavus, jog 1958 m. planuoja rašyti apie kaimus ir sodybas, Instituto direktoriaus pavaduotojas prašo patikslinti: „Kuo skiriasi drg. Butkevičiaus tyrinėjimai medinių pastatų

nuo kitų tos temos tyrinėtojų“ (ten pat, l. 26). Beje, atėjus pasisakymų metui, P. Kulikauskas išreiškia nuomonę, jog „koks bebūtų archeologinio paminklo tyrinėjimas, jis visada bus naudingas“. Į tai J. Jurginis reaguoja pastaba, jog „mokslas galimas tada, kai žinai ko ieškai“ (ten pat, l. 29).

¹⁵ 1963 m. vasario 8 d. Istorijos institute vykusiame partinio aktyvo, profsąjungos ir direkcijos susirinkime, svarstant 1962 m. gamybinio darbo rezultatus ir 1963 m. planus, J. Jurginis pažymi: „Instituto bendradarbiai turėtų stengtis praplėsti savo akiratį, kelti rašymo ir diskutavimo kultūrą. Pedagoginė leidykla prašo straipsnių rinkinio vidurinei mokyklai – reikėtų tam tikrą багаžą iš ankciau visi parašyti straipsniai iš karto ir tikty spaudai, jų rašymas būtų gera mokykla“ (ten pat, f. 16, ap. 1, b. 182, l. 5). Praeities tyrinėtojo darbo įvairiapusiškumo klausimą J. Jurginis paliečia ir 1973 m. Istorijos instituto mažojoje mokslinėje taryboje vykusiame Feodalizmo istorijos sektoriaus darbo aptarime. „Feodalizmo istorijos sektorius, kaip atskiras padalinys, susiformavo prieš porą metų. Kai kurie bendradarbiai atsinėšė tam tikrą багаžą iš ankciau funkcionavusio laikotarpio chronologinių rėmų. Ryšium su tuo darbe jaučiamas savotiškas pereinamasis – įsijungimo į feodalizmo problematiką – etapas. Esu tos nuomonės, kad gal neverta varžyti mokslinių bendradarbių iniciatyvų, pasirenkant tyrinėjimų objektą. Darbas tik prie vienos socialinės-ekonominės formacijos problematikos trukdo vystyti tyrinėtojo sugebėjimus. Plėsti mokslininko akiratį, kelti kvalifikaciją labai padeda išėjimas iš vieno ar kito laikotarpio rėmų“ (ten pat, f. 16, ap. 1, b. 342, l. 57–58).

giausia dėmesio skirti būtent tam¹⁶. Be to, kar-
tais šio diskurso kontekste būdavo naudojami
konceptai, kuriuos reikėtų traktuoti kaip tam
tikrą pagrindinių materialistinės dialektikos
dėsnių adaptacijos formą¹⁷. Tokie „atsargūs te-
oretinimai“ neturėtų stebinti turint omenyje
itin nepalankią „politiškai“ svarbiems klasi-
mams svarstyti to meto atmosferą, kai kiekvie-
na drąsesnė išvalga galėjo būti palaikyta „ere-
zija“. Beje, J. Jurginis ne kartą buvo patyręs
tokių kaltinimų sunkumą¹⁸.

Marksistinė schema padiktuoja „Baudžiavos įsigalėjimo Lietuvoje“ tyrimo objektą

Tarp marksistinės teorijos refleksijos įvairiuo-
se J. Jurginio tekstuose ir „Baudžiavos įsigalė-
jimo Lietuvoje“ yra glaudus ryšys. Šiame vei-
kale istorikas sėkmingai išnaudojo bendriausio
marksistinio modelio, aiškinančio istorinį
vyksmą kaip nuoseklų progresą, formacinį as-
pektą (beje, A. Bumblausko nuomone, forma-
cinę schemą apskritai reikėtų laikyti pagrindi-
ne idėja *explicite* J. Jurginio kūryboje¹⁹). Taigi,
operuodamas marksistiniu formacijų kaitos
modeliu, J. Jurginis LDK visuomenės bei ūkio
raidos istorijoje išvelgia esminę – baudžiavos
ir feodalizmo santykio²⁰ bei F. Engelso formu-

¹⁶ *Jurginis J.* Kada istorija įdomi // Tarybinis mokyto-
jas. 1967, Nr. 16, p. 3.: „Istorijos mokslas labiausiai pasi-
tarnauja žmogui tuo, kad duoda žmonių visuomenės pro-
greso supratimą.“ *Jurginis J.* Istorija ir poezija // Literatūra
ir menas. 1964, Nr. 27, p. 2.: „Istorija siekia išmokyti
žmogų žiūrėti į ateitį progresyviai, teoriškai suvokti istori-
jos procesą (...) gyvenimas eina kylančia linija...“ *Jurginis J.*
Ar mokome istoriškai galvoti? // Tarybinis mokytojas. 1964,
Nr. 73, p. 2.: „Istorikas turi susidaryti konkrečią įrodymų
sistemą apie istorinio proceso neišvengiamumą, apie pa-
sikeitimų eilės dėsningumą.“ Čia reikėtų pažymėti, jog
marksistinis istorijos progreso akcentas J. Jurginio diskurse
kartais pasirodo labai nelauktai ir kiek dirbtinokai. Pa-
vyzdžiui, pasakodamas „Gimtojo krašto“ žurnalistui apie
kolektyvinį darbą, „Vilniaus miesto istorija“ J. Jurginis yra
pareiškęs: „Tautos, valstybės, miesto, tuo labiau sostinės
istorija savo žiniomis ir jų pateikimo forma kelia skaityto-
jo pilietinį ir tautinį sąmoningumą, brandina jo pasaulė-
žiūrą, o pasaulėžiūra, progreso dėsnių supratimas yra dvasi-
nės kultūros ir politikos pagrindas.“ (Į „Gimtojo krašto“
klausimus atsako Juozas Jurginis // Gimtasis kraštas.
1969, Nr. 30, p. 6).

¹⁷ J. Jurginio tekstuose yra priešybių vienybės ir ko-
vos dėsnio refleksijos apraiškų, pavyzdžiui: *Jurginis J.* Kai
kurie Lietuvos TSR istorijos dėstymo klausimai // Tarybi-
nis mokytojas. 1956, Nr. 49, p. 2.: „Marksizmas – leniniz-
mas moko, kad svarbiausia jėga, sprendžiančia progresy-
vų visuomenės vystymąsi, yra materialinių gėrybių gamy-
bos būdas, jame vykstantieji pasikeitimai. Progreso nešė-
ju yra priešakinė klasė, stojanti prieš konservatyviasias,
reakcines visuomenės jėgas, sulaikančias visuomenės vys-
tymąsi kylančia linija. Progreso, kaip ir bet kurio vystymosi
pagrindą sudaro priešybių kova, surišta su seno atmiri-
mu ir naujo kilimu.“

¹⁸ Žr. 3 nuorodą.

¹⁹ *Bumblauskas A.* Ar būta marksizmo, p. 394; *Bum-
blauskas A.* Konfliktai Lietuvos sovietinėje istoriografijoje,
p. 116. Šį A. Bumblausko teiginį savo ruožtu galime
pailiustruoti keletu J. Jurginio tezių, kurios patvirtina mi-
nėtos išvalgos pagrįstumą: „Priešingai buržuazinėms teo-
rijoms, marksistinis-lenininis istorijos mokslas į visuome-
nės istoriją žiūri kaip į liaudies masių istoriją, kaip į pro-
gresyvų procesą, kurį sudaro visuomeninių – ekonominių
formacijų keitimasis.“ (*Jurginis J.* Istorija. // Mažoji tarybi-
nė enciklopedija. 1969, t. 1, p. 649). Taip pat: „...visuo-
menės pažangą, pasireiškiančią socialinių-ekonominių for-
macijų pasikeitimu, tiria istorija.“ (*Jurginis J.* Kas yra istori-
ja? // Mokslas ir gyvenimas. 1966, Nr. 12, p. 9). Taip pat:
„Istorijos procesai ir visuomenės pažangai suprasti ypač
pasitarnauja perėjimo iš vienos visuomeninės formacijos į
kitą laikotarpiui...“ (*Jurginis J.* Istorijos mokslo raida //
Mokslas ir gyvenimas. 1981, Nr. 1, p. 29). Tačiau svarbiau-
siu argumentu formacinės teorijos, kaip pagrindinės idė-
jos *explicite* J. Jurginio diskurse, labai reikėtų laikyti šio
mokslininko straipsnį „Lietuvos TSR istorijos periodizaci-
jos klausimai“ (*Jurginis J.* Tarybinė mokykla. 1950, Nr. 1,
p. 33–36), kuriame jis bandė sukonstruoti nevienareikš-
mių vertinimų sukūlusį formacinį Lietuvos istorijos mo-
delį.

²⁰ „Baudžiavos panaikinimas sudarė skiriamąją ribą
tarp feodalinės ir kapitalistinės visuomeninių-ekonominių
formacijų. Baudžiava buvo pagrindinis feodalizmo rams-
tis. Kyla klausimas, ar baudžiavos istorija yra tu pačiu feo-
dalizmo pradžios ir įsigalėjimo istorija, ar tik vieno jo lai-
kotarpio istorija?“ (*Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas Lie-
tuvoje, p. 10).

luotos „antrosios baudživos laidos“ koncepcijos tinkamumo Lietuvai problemą²¹, o vėliau, naudodamasis tuo modeliu, bando ją išspręsti. Minėtų klausimų sprendimo rezultatas yra nekvestionuojamas – kone visų sovietinės lietuvių istoriografijos tyrinėtojų nuomone, „Baudživos įsigalėjimas Lietuvoje“ yra vienas fundamentaliausių sovietinės lietuvių istoriografijos veikalų.

Marksistinės schemos traktuotė: Vakarų Europos – (Lietuvos) – Rusijos distinkcijos nuojauta

Mėginant J. Jurginio daktaro disertacijoje funkcionavusią teorinę schemą tapatinti su vienu iš trijų marksizmo plačiąja prasme „porūšių“, esminė kategorija yra civilizacinis – Vakarų Europos ir Rusijos raidos skirtingumo (Vakarų Europą laikant „maksimaliu“ regionu) arba sinchroniško pastarųjų subjektų vystymosi (Rusiją traktuojant kaip niekuo Vakarų Europai nenusileidžiančią, o kartais – net esančią istorinio proceso avangarde) – „parametras“. Siekiant šį modelį redukuoti iki mūsų svarstymams pritaikomos ir euristiškai aktyvios schemas, reikėtų dar vieno – Rusijos ir Lietuvos, kaip skirtingų civilizacinių regionų, o konkrečiau – baudživų kokybinio skirtumo šiose šalyse įžvalgos (arba jos nebuvimo) momento.

Tiesa, galima iš karto konstatuoti, jog aiškių atsakymų į mūsų ką tik suformuluotus klausimus tikėtis būtų naivu. Juk įžvalgos, prieštaraujančios oficialiajam teoriniam diskursui, funkcionavusiam sovietiniame istorijos moksle, buvo formuluojamos itin subtiliai ir, abso-

lučia dauguma atvejų, labai daugiaprasmiškai (o tiksliau – dviprasmiškai). Ne išimtis šiuo atveju ir „Baudživos įsigalėjimas Lietuvoje“. Jau pratarėme, įvardydamas tyrimą provokavusias problemas, J. Jurginis konstatuoja: „Valstiečių baudžiava Vidurio ir Rytų Europos šalyse daug kuo skyrėsi nuo Vakarų Europos baudživos.“²² Ir čia pat priduria, jog Lietuvos baudživos tyrimas yra itin svarbus, nes: „Šio proceso reiškinių atskleidimas ir susistemimas prisidės prie skirtingų baudživos kelių Europoje išaiškinimo.“²³ Taigi tam tikra Rytų – Vakarų distinkcija J. Jurginio koncepcijoje egzistuoja. Tačiau ar ji žymi kokybinių skirtumų tarp šių regionų įžvalgą? Pamėginkime pasekti tolesnės J. Jurginio refleksijos eigą. Plėtodamas skirtingų baudživos kelių Europoje mintį šis istorikas konstatuoja, jog jie: „...negalėjo būti vienodi tose šalyse, kur feodalinė santvarka susiklostė, iširus vergovinei santvarkai, ir kur ji atsirado betarpiškai iš pirmyktės santvarkos, aplenkdamą vergiją.“²⁴ Toliau eina išvada: „Vakarų Europoje nuo baudživos, artimos vergijai, feodalizmas prasidėjo, o Rytų Europoje – ja pasibaigė...“²⁵, kuri tuoj pat papildoma esmine pastaba: „Prancūzijoje ir Anglijoje baudžiava išnyko, veikiama objektyvių ekonominių sąlygų, (...) o Rusijoje baudživą reikėjo naikinti įstatymu.“²⁶ Ar šio pasažo nereikėtų

²² Ten pat, p. 5.

²³ Ten pat.

²⁴ Ten pat, p. 13.

²⁵ *Jurginis J.* Baudživos įsigalėjimas Lietuvoje, p. 13.

²⁶ Ten pat. Tikrinant skirtingų Vakarų Europos ir Rusijos istorinės raidos kelių įžvalgos J. Jurginio darbe hipotezę, reikia paminėti, jog šis mokslininkas, apibrėždamas savo tyrimo horizontą, įveda dar vieną svarbią išlygą dėl pačios Europos nevienalytiškumo: „Baudživą ir feodalizmą ne visada galima laikyti lygiareikšmėmis sąvokomis. Kai kurios tautos ir valstybės pergyveno feodalizmo epochą, bet nepergyveno valstiečių baudživos. F. Engelsas teigė, jog Norvegijos valstietis niekad nebuvo baudžiauninku. Baudžiauninkais nebuvo žymios dalies Kastilijos ir Švedijos valstiečiai“ (Ten pat, p. 10–11).

²¹ „...laisvųjų žemdirbių virtimo baudžiauninkais istorija kurioje nors Rytų Europos dalyje gali padėti atsakyti į klausimą: ar „antroji baudživos laida“ nebuvo pirmąją laidą toms šalims, kurios vergovinės santvarkos nepergyveno ir iš pirmyktės bendruomenės, jai iširus, įžengė į feodalizmą“ (*Jurginis J.* Baudživos įsigalėjimas Lietuvoje, p. 15).

suprasti kaip nuorodą į Rusijos atsilikimą arba – jos „nesinchroniškumą“ Vakarų Europos procesų atžvilgiu? Taip manyti verčia pats J. Jurginis konstatuodamas, jog baudžiovos evoliucijos kokybinį aspektą išreiškia žemės rentos kaita: „K. Marksas atodirbinę rentą (lažą) laikė paprasčiausia ir pirmine rentos forma, o rentą produktais jis priskyrė aukštesniam darbo ir apskritai visuomenės išsivystymo laipsniui (...). Piniginę rentą K. Marksas laikė pasukutine feodalinės rentos forma.“²⁷ Atrodytu, jog studijos autorius dėl suprantamų priežasčių šioje savo veikalo vietoje buvo priverstas palikti skaitytojui galimybę pačiam nutiesti prasmines jungtis bei priėti logišką išvadą. Juolab jog prie nesinchroniškos Vakarų ir Rytų Europos raidos išvalgos J. Jurginio tekste sugrįžtama dar kartą – piniginė renta Vakaruose, anot taikliai į problemos kontekstą įkomponuotos K. Markso citatos: „...vedė arba į žemės vartimą laisva valstiečių nuosavybe, arba į kapitalistinio gamybos būdo rentą, kurią moka kapitalistinis žemės nuomininkas.“²⁸ O Rytų Europos areale „...prekybos plitimas ir bendrosios tarpvalstybinės rinkos susidarymas feodalinio ūkio vystymąsi pastūmėjo ne prie baudžiovos išnykimo, o prie jos sustiprėjimo“²⁹. Visgi oficialaus diskurso reglamentą vertė J. Jurginį visą problemos svarstymo krūvį koncentruoti ne į kokybiškai skirtingą feodalizmą Rytų ir Vakarų Europoje paieškas, bet susitelkti prie tam tikrų vieningos formacijos atmainų („skirtingų baudžiovos kelių į Rytus ir į Vakarus nuo Elbės“) arba konkrečių jos istorinių fenomenų pasikartojimo apibrėžtoje erdvėje versijos: „...ar tai (lažinio ūkio įsigalėjimas – A. Š.) buvo grįžimas prie ankstyvojo feodaliz-

mo santvarkos, vykstant atvirksčiam feodalinės rentos pasikeitimo procesui, ar tolesnis, dėsningas feodalizmo reiškinys? (...) Ligi šiol dar tebėra neaišku, ar baudžiava, kokia ji buvo Rusijoje, Lenkijoje ir Lietuvoje XVII–XVIII a., yra kiek modifikuotas X–XIII a. baudžiovos pakartojimas, grįžimas prie nueito etapo, ar tik laipsniškas laisvųjų žemdirbių (smerdų) vartimas baudžiauninkais?“³⁰ Tolesnis J. Jurginio minties vingis rodo, jog antrasis šio mokslininko išsikelto darbinės hipotezės variantas jam atrodė įtikinamesnis ir būtent jis tapo istoriko svarstymų bei tyrimo atskaitos tašku. Tačiau šis sprendimas (neformuluoti įžvalgos apie iš esmės skirtingų visuomeninių-ekonominių santykių tipų egzistavimą Rytų ir Vakarų Europoje), nors ir išsitemdamas oficialaus istoriografinio-istoriosofinio modelio kontūruose, visgi žymėjo J. Jurginio novatoriškumą ta prasme, jog istorikas ėmėsi koreguoti ir tikslinti vienos iš bendrosios schemos dalių – Rytų Europoje egzistavusios feodalinės formacijos vaizdinį, suabejodamas F. Engelso „antrosios baudžiovos laidos“ koncepcijos tinkamumu Lietuvai³¹. O tai savo ruožtu leidžia mums daryti visai pagrįstą prielaidą, jog peržengti stalininio modelio ribas šiam mokslininkui neleido tuometinė konjunkštūra, o ne jo darbo metodikos arba apskritai – požiūrio į išsikelto problemą neefektyvumas³². Verifikuoti šią prielaidą galima aiškinantis, ar J. Jurginis matė kokybinį skirtumą tarp Lietuvoje ir Rusijoje gyvavusių baudžia-

³⁰ Ten pat.

³¹ Žr.: 21 nuorodą ir: ten pat, p. 300–301.

³² Kita vertus, mes pripažįstame, jog šios hipotezės pagrįstumą galima kvestionuoti atsižvelgiant į kituose J. Jurginio darbuose taikytas sinchronistines schemas. Be to, savo veikale „Lietuvos valstiečių istorija (nuo seniausių laikų iki baudžiovos panaikinimo)“, išleista 1978 m. Vilniuje, mokslininkas atsisakė ankstesnių F. Engelso koncepcijos koregavimo bandymų (žr. skyrių „Antroji baudžiovos laida“, p. 92–101).

²⁷ *Jurginis J.* Baudžiovos įsigalėjimas Lietuvoje, p. 13–14.

²⁸ Ten pat, p. 14.

²⁹ Ten pat.

vos formų. Šiuo atveju tampa svarbios prof. E. Gudavičiaus įžvalgos apie labai subtilų, bet itin reikšmingą J. Jurginio bandymą pakoreguoti iki jo sovietinėje istoriografijoje egzistavusį XIII a. Lietuvos visuomenės vaizdinį. „Lai­kant valstybę ne tik išnaudotojų įrankiu, bet ir įrankiu dar neišnaudojamiems žmonėms iš­naudojamais paversti, valstybės ir feodalizmo genezės klausimą reikėjo spręsti kartu. Tačiau to meto sąlygomis rusų žemių prijungimas prie Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos įpareigojo istorikus pačioje Lietuvos gubernijoje remtis rusų istoriografija, aptariančia valstiečių padėtį pirmiausia rusų žemių požiūriu.“³³ J. Jurginis, anot E. Gudavičiaus, sugebėjo atsiriboti nuo tokio darbo modelio, viešai padėkodamas B. D. Grekovui už jo nuopelnus ir tuo pačiu metu subtiliai išstumdamas šį istoriką į diskurso „nuošalę“ bei koreguodamas V. Pašutos pasiūlytą perdėm tiesmuką ir schemišką XIII a. lietuvių visuomenės vaizdinį, kuriame ryškėjo tik dvi – asmeniškai laisvos diduomenės ir asmeniškai priklausomų valstiečių – grupės³⁴. Prof. E. Gudavičiaus atskleistas J. Jurginio bandymas atsiriboti nuo Rusijos istorijos „poligone“ išbandytų schemų taikymo Lietu­vai tikriausiai signalizuoja šių šalių, kaip skirtingos specifikos regionų, suvokimą minėto mokslininko diskurse. Tokią prielaidą patvirtina ir J. Jurginio įžvalga apie skirtingus baudžiavos raidos modelius Rusijoje ir Lietuvoje (pastarąją, beje, tipologiškai susiejant su Vakarų Europa): „Valstiečių skirstymas tarnybo-

mis feodalinio išnaudojimo sistemą privedė prie krizės, iš kurios išeiti buvo galima dviem keliais: prievoliniu vienetu padaryti valstiečio asmenį arba apibrėžtą žemės plotą. Pirmuoju keliu feodaliniai santykiai vystėsi Rusijoje ir vedė prie bendruomeninio žemės valdymo su žemės persidalijimu, antrasis kelias jau buvo išbandytas Vakarų Europoje. Valakų reforma pakreipė tolesnį feodalinį santykių vystymąsi antruoju keliu...“³⁵ Šis J. Jurginio pasažas tik dar labiau pasunkina mūsų bandymus mokslininko diskurse funkcionavusį teorinį modelį tapatinti su vienu iš trijų marksizmo plačiąja prasme „porūšių“. Tačiau vis dėlto reikia mėginti susumuoti šių pastebėjimų rezultatus: Rytų – Vakarų Europos distinkcija J. Jurginio koncepcijoje tikriausiai negali būti vertinama kaip skirtingoms civilizacijoms priklausančių regionų įžvalga. Tačiau šis mokslininkas įžvelgė ir akcentavo skirtingų baudžiavos bei feodalizmo kelių Rytų ir Vakarų Europoje problemą. Be to, Rytų Europos regionas, visuomeninių ir ūkinių santykių specifikos prasme, J. Jurginiui neatrodė vientisas. Čia ryškėja Rusijos ir Lietuvos, kaip kokybiškai skirtingų šalių, idėja. Rusija J. Jurginio studijoje nėra sutapatinama su „maksimaliu“ regionu. O remdamasis Lietuvos istorinės raidos ypatumais šis mokslininkas kvestionuoja F. Engelso „antrosios baudžiavos laidos“ teorijos tinkamumo šiai šaliai idėją.

Taigi jei šiuo atveju negalima kategoriškai pareikšti apie stalininio modelio ignoravimą arba tiksliau – jo įtakos J. Jurginio koncepcijai nebuvimą, tai kartu reikia pripažinti šiam modeliui prieštaraujančių įžvalgų egzistavimą mūsų analizuojamame darbe. O jas tikriausiai reikėtų traktuoti kaip bandymą tikslinti minėtą modelį bei konkrečiais atvejais nuo jo netgi at-

³³ *Gudavičius E.* Vienas akademiko Juozo Jurginio novatoriškas žingsnis (Pranešimas, skaitytas 1999 m. vasario mėnesį. J. Jurginio devyniasdešimtosios gimimo metinėms skirtame minėjime Lietuvos mokslų akademijoje. Išsami informacija apie šį minėjimą pateikta laikraštyje „Mokslo Lietuva“, 1999, Nr. 5, 6, 7. Dėkoju prof. E. Gudavičiui už suteiktą galimybę pasinaudoti šio pranešimo rankraščiu).

³⁴ Ten pat.

³⁵ *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje, p. 264.

siriboti. Tad prof. A. Bumblausko tezę, jog „Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje“ liko lenininio-stalininio modelio kontekstuose, reikėtų pakoreguoti: prielaidos peržengti šį modelį buvo padarytos. Deja, toliau eiti buvo neįmanoma dėl anuometinių sąlygų.

Ką J. Jurginio metodologinis aparatas davė pažinimo kumuliacijai?

Marksistinė teorija studijai „Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje“ nebuvo nenaudingas svetimkūnis. Jos negalima traktuoti ir tik kaip pagalbines paskirų LDK istorijos problemų sprendimo priemonės. Marksistinė schema J. Jurginio moksliniame aparate tapo universaliu istorinės realybės suvokimo bei eksplikavimo „kodu“. Šį teiginį galima pailiustruoti keletu marksistinio modelio funkcionavimo J. Jurginio tyrimo sferoje pavyzdžių. Minėtu modeliu šis mokslininkas naudojami eksplikuodamas Lietuvos valstybės genezės problemą: „Iki valstybės susidarymo karų tarp genčių vadų tiek kitų šalių, tiek ir Lietuvos istorijoje buvo gana daug. Nugalėtojai darėsi nugalėtaisiais ir atvirkščiai. Bet dėl to didžiojo kunigaikščio valdžia neatsirado ir valstybė nesudarė. Po Mindaugo mirties 1263 m. keletas kunigaikščių – pretendentų į sostą – vieni kitus išžudė, bet valstybė dėl to neiširo, nors jai tuo metu grėsė didžiausi išoriniai pavojai. Vadinasi, tarp genčių vadų ir kunigaikščių jau turėjo būti kažkoks esminis kokybinis skirtumas. Didžiojo kunigaikščio valdžios atsiradimas negalėjo būti atsitiktinis. (...) Nuo atsitiktinumo galėjo priklausyti vieno ar kito asmens iškilimas į didžiuosius kunigaikščius, bet pačios valstybinės valdžios atsiradimas turėjo būti kažkokio ūkinio ir socialinio proceso dėsningas vaisius. Skirtumą tarp genčių vadų ir kunigaikščių sudarė visuomeninių klasių atsiradimas.“³⁶ Arba:

„...klasinės visuomenės ir valstybės turėjo būti neišvengiamas gamybinių jėgų, visų pirma žemdirbystės, kilimo vaisius.“³⁷ Žinoma, ką tik pateikta J. Jurginio diskurse funkcionavusi valstybės genezės schema, kaip ir visuomenės bei žemės nuosavybės kaitos modelis („...atsirandant klasei visuomenei, bendruomeninė žemės nuosavybė pirma virto žemdirbių alo-dais ir tik po to alodinės nuosavybės pagrindu išaugo feodalinė žemės nuosavybė...“³⁸) yra universalios klišės, į kurias šiam mokslininkui buvo visai nesunku sutalpinti tam tikrus Lietuvos istorijos faktus. Tačiau J. Jurginio tekste galima surasti ne vieną atvejį, kai bendriausia schema buvo ne tik istoriko mąstymo galimybių bei tyrimo eigos ribas nužymintis taisyklių rinkinys, bet ir provokuojanti pažinimo kumuliaciją teorija. Pavyzdžiui, II skyriaus 1 poskyrio „Bendrosios žinios apie lietuvius“ pabaigoje, susumuodamas ankstyviausių šaltinių teikiama duomenis, J. Jurginis konstatuoja: „IX–XII a. žinios, būdamos labai fragmentiškos, duoda bendrą daugiau teorinį supratimą apie klasinės visuomenės pradžią.“³⁹ Šią išvada čia pat keičia pasažas iš marksistinės teorijos pradžiamokslio: „Klasiniai santykiai – tai visų pirma gamybiniai santykiai, kuriuose vienokia ar kitokia forma reiškiasi žmogaus išnaudojimas. Gamybiniai santykiai – tai nuosavybės santykiai tarp gamintojo ir gamybos priemonių valdytojo.“⁴⁰ Po šio viražo J. Jurginis vėl grįžta prie anksčiau plėtotos minties, bet ją jau papildydamas nauju kontekstu: „Kokių nors konkretesnių išvadų dėl nuosavybės santykių ir žmogaus išnaudojimo formų iš šių bendrų ir paviršutiniškų žinių padaryti negali-

³⁷ Ten pat, p. 39.

³⁸ Ten pat, p. 25.

³⁹ Ten pat, p. 46.

⁴⁰ Ten pat.

³⁶ *Jurginis J. Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, p. 22.

ma.⁴¹ Ir šioje vietoje schemos poreikiai ima diktuoti klausimus: „Norint tuos santykius nustatyti, reikia turėti daug tikslesnį gamybinių jėgų ir to meto visuomenės struktūros vaizdą, reikia ne tik konstatuoti, kad žemdirbystė buvo pagrindinis lietuvių užsiėmimas, bet ir žinoti jos ir žemės ūkio technikos lygį, amatų ir prekybos apimtį, įsitikinti, kaip atrodė gyvenvietės, kokie buvo šeimos ir bendruomenės narių santykiai.“⁴² Taigi akivaizdu, jog šiuo atveju problemų kyla tenkinant marksistinio modelio poreikius. Tačiau tuo jo poveikis J. Jurginio moksliniam aparatui nesibaigia. Vėliau mokslininkas tikslins ką tik cituotus klausimus ir bandys ieškoti į juos atsakymų. Ir čia galima konstatuoti, jog J. Jurginio diskurse, tiek koreguojant sau keliamų uždavinių formuluotes, tiek ieškant jų sprendimo būdų, nuolat funkcionavo marksistinės istorinės realybės eksplikavimo schemos⁴³. Beje, šį J. Jurginio darbo ypatumą dar 1963 m. Istorijos institute vyksiamame knygos svarstyme yra sureikšminęs prof. M. Jučas pažymėdamas, kad „Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje“ – kūrybiško, „nedeklaratyvaus“ marksizmo veikalas⁴⁴.

Išvados

Pamatinio J. Jurginio veikalo „Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje“ analizė atskleidė subtilius „erezijos“ sovietinėje marksizmo versijoje simptomus ir leido minėtą studiją, operuojant A. Bumblausko pasiūlytomis distinkcijomis, vertinti kaip atsiribojimo nuo stalinizmo-leninizmo pastangą. Komplikuoatame ir neretai prieštaringame J. Jurginio diskurse minėtas veikalas išsiskiria virtuozišku marksistinės teorijos perpratimu, o tai sudarė autoriui galimybę koreguoti kertinius sovietinės istoriografijos postulatus išsakant užuominą apie Vakarų Europos – Lietuvos – Rusijos netapatumą ir kartu – išvelgiant kokybiškai skirtingus Lietuvos bei Rusijos raidos kelius. Pastarųjų novacijų vertę didina faktas, jog ideologiškai pavojingiausi J. Jurginio veikalo prasminiai akcentai sovietmečiu nebuvo įvertinti kaip nukrypimas nuo generalinės istoriografijos linijos. Šis momentas leidžia pasiūlyti vieną iš prielaidų, galbūt padėsiančių įminti „Jano“ mįslę. Sovietmečio epocha istorikus, o ir visą humanitarų cechą, dažnai versdavo užsiimti žodine ekvilibristika. J. Jurginis buvo vienas iš nedaugelio, kurio plunksnai pakluso ne vien žodžiai, bet ir prasmės. Kodėl šis „žaidimas“ prasmėmis dažnai duodavo nevienareikšmiškų rezultatų – į tai istoriografijos tyrinėtojams dar reikės atsakyti.

⁴¹ *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje, p. 46.

⁴² Ten pat.

⁴³ Geru pavyzdžiu, iliustruojančiu mūsų ką tik išsakytą teiginį, yra šis J. Jurginio refleksijos vingis: II skyriaus, 5-ojo poskyrio pradžioje, apiburdamas čia tiriamos problemos kontūrus, istorikas deklaruoja: „Kokia šeimos forma vyravo tuo ar kitu visuomenės vystymosi laikotarpiu, labai svarbu nustatyti todėl, kad ji priklausė nuo nuosavybės santykių“ (*Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje, p. 89). Čia pat pateikiamas ir bendriausias atsakymas, kurį vėliau reikės tikslinti, išplėtoti ir pagrįsti šaltinių duomenimis: „Buržuaziniai istorikai didžiąją šeimą vaizduoja kaip natūralaus mažosios šeimos išaugimo vaisių. Iš tikrųjų, kaip įrodė F. Engelsas, šeima vystėsi atvirkščiai: individualinė (mažoji) šeima atsirado, skaidantis didžiąjai šeimai. Ji atsirado tada, kai gamybinių jėgų lygis leido egzistuoti atskiros šeimos ūkiui“ (ten pat, p. 90). Analogiškų pavyzdžių būtų galima pateikti ir daugiau.

⁴⁴ LMAA. F. 16, ap. 1, b. 181, l. 1.

„JANUS“ PUZZLE: A CASE OF CREATIVE APPLICATION OF MARXIST THEORY IN THE SOVIET LITHUANIAN HISTORIOGRAPHY?

Aurimas Švedas

Summary

Academician Juozas Jurginis was one of the most outstanding figures in the Soviet Lithuanian historiography. Analysis of his most fundamental book "The Strengthening of Serfdom in Lithuania" disclosed subtle symptoms of "erosion" in the Soviet version of Marxism. Resting on distinctions suggested by A. Bumblauskas (Communist pragmatism, Stalinism – Leninism, Marxism), the analysis regards this study as an effort to dissociate from the Stalinism-Leninism. Being a virtuosic master of Marxist theory, J. Jurginis noticed and emphasized the problem of different ways in which serfdom and feudalism deve-

loped in Eastern and Western Europe. Moreover, the region of Eastern Europe was perceived by him as uneven in terms of social and economic relations. In essence, J. Jurginis formulated "ideologically dangerous" hint indicating that Russia and Lithuania were qualitatively different countries in their historical development. J. Jurginis did not attribute Russia to the "maximum" region of West Europe, while Lithuania according to his conception was close to this civilization space. These insights lead to the conclusion that J. Jurginis covertly challenged stereotypes of the Soviet historiography.

Įteikta 2005 04 22

Priimta spaudai 2005 06 23